
GAP İLLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK DÖNÜŞÜM

SOCIAL AND ECONOMIC TRANSFORMATION IN GAP (SOUTHEASTERN
ANATOLIAN PROJECT) CITIES

Yrd. Doç. Dr. Özkan YILDIZ, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, yildiz@gantep.edu.tr

ÖZET

Bu makalede, GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), illerinde meydana gelen ekonomik ve sosyal dönüşüm, güncel istatistiki veriler ışığında eleştirel analize tabi tutulmaktadır. GAP, bölgelerarası farklılaşmayı ve az gelişmişliği gidermeyi amaçlayan entegre bir kalkınma projesidir. Kırsal alandaki verimliliği ve istihdamı arttırmak, büyük kentlerin nüfus emme kapasitesini geliştirmek, bölge kaynaklarının etkili kullanımını sağlamak GAP'ın temel kalkınma hedefleri arasındadır. Bu makalede, söz konusu projenin, bölge illerinin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı üzerindeki olası etkileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, GAP, Sosyal ve Ekonomik Değişme

ABSTRACT

In this article, the social and economic transformation in GAP cities are analyzed critically in the light of current statistical data. GAP is an integrated development project which was aimed at dealing with interregional differences and underdevelopment. Among basic objectives of GAP are to increase productivity in rural areas and employment, to develop the population absorption capacity of metropolitan cities, and to make it possible to use regional resources effectively. In this article, the effects of the above mentioned project, namely GAP, on the social, economic and cultural structures of the cities located in GAP region are analyzed.

Key Words: Regional Development, GAP, Social and Economic Transformation

1. GİRİŞ

'Bereketli Hilal', ya da 'Yukarı Mezopotamya' olarak bilinen ve bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni de içine alan bölge -ki bereketli hilal Akdeniz kuşağı olarak da bilinmektedir- insanlık tarihinin akışında, önemli bir konuma sahiptir. Kendine özgü iklimi, botanik zenginliği ve evcilleştirilmeye müsait memeli hayvanların varlığıyla 'Bereketli Hilal' tarihte tarımsal hayatın başlamasına kaynaklık teşkil etmiştir (bkz. Diamond, 2006: 176-177).

Tarihte bu denli önemli bir konuma sahip olan bölgenin günümüzde bir cazibe merkezi olmaktan uzaklaştığı görülmektedir. Söz konusu bölge, Türkiye'de bölgelerin gelişmişlik sıralamasında son sırada yer almaktadır. Özellikle tarım ve sanayi sektöründe en iddiasız illerin bu bölgede yer alması dikkat çekmektedir.

Bölgenin az gelişmişliğini gidermek için çeşitli 'plan', 'program' ve 'proje'ler üretilmektedir. Bu yolla, bölgenin kendi dinamiklerini kullanmak suretiyle kalkınması hedeflenmektedir. Güney Doğu Anadolu Projesi (GAP) bu ana kaygıdan doğmuş, bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel, yapısını dönüştürmeyi hedeflemiştir.

2. BÖLGESEL KALKINMA PROJESİ OLARAK 'GAP'

1950 sonrası dönemde, bölgesel kalkınma projelerinin interdisipliner bir yaklaşımla sıkça ele alındığı ve yoğun bir biçimde tartışıldığı görülmektedir. Bu projeler, az gelişmiş bölgelerde yaşayan hanelere düşük faizle kredi verilmesi çeşitli sübvansiyon mekanizmalarıyla gelir artışı, bölgede sulama, elektrik ve toprak ıslahı gibi girişimleri veya yatırımları içeriyordu (bkz. Keyder, 1993: 103). Sosyologlar, söz konusu projelerin özellikle toplumsal yapıda yol açtığı etkilere odaklanmaktadır. Ecevit'e atıfla konuşulursa (1996: 72) "kalkınma projelerinin, onlardan etkilenen nüfusun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısında köklü dönüşümlere neden olması bir bakıma sosyologların bu alana ilgi duymasına neden olmaktadır. Çünkü bu projeler, bölgede yaşayan insanların doğal çevre, ekonomik ve demografik yapısı ile ilgili örüntüler ağını farklılaştırıcı etkiler ortaya çıkarmakta ve yeni örüntülerin doğmasına neden olmaktadır". Nitekim GAP projesi ve beraberinde getirdiği sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşüm çeşitli açılardan araştırmalara konu olmaktadır (bkz. Gökçe vd., 2006; Kır, 1994; Özer, 1990).

Temelleri yarım asır önce atılan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), başlangıçta Türkiye'nin güneydoğusundaki 9 ilde (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak) sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 13 alt projeden oluşan entegre bir bölgesel kalkınma projesidir. 1989 yılında bölgesel kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla sanayi, ulaştırma, kentsel ve kırsal altyapı, çevre koruma ve sosyal faktörler gibi alanlar da proje kapsamına alınmıştır.

GAP'ın genel kalkınma hedefleri arasında bölgesel kalkınmayı sağlamak, bölgelerarası farklılıkları gidermek, bölgede ekonomik ve sosyal koşulları iyileştirmek yöre halkının refah düzeyini ve yaşam standartlarını yükseltmek vardır (bkz. İpekyüz vd, 2001; Tatlıdil, 1997; Doğanay, 1994). Bu bağlamda, toprak ve su potansiyelinin geliştirilmesi, sürdürülebilir sosyal/ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi (eğitim, sağlık, istihdam olanaklarının artırılması, insan kaynağının geliştirilmesi, turizm, çevre ve kültürel mirasın korunması) bölge kentlerinin kendi arasında ve diğer kentler arasında varolagelen dengesizliğin giderilmesi öncelikli hedefler arasındadır. Bu hedefler şu başlıklar altında sıralanmaktadır:

- Genel Kalkınma Hedefleri,
- Tarımsal Kalkınma Hedefleri,
- Sınai Kalkınma Hedefleri,
- GAP Planlama Yaklaşımı,
- GAP Sosyal Politika Hedefleri (GAP Master Plan, 1990).

Bu hedefler, bir bakıma bölgenin potansiyel dinamiklerini topyekün harekete geçirmeyi amaçlamaktadır. Her ne kadar GAP, bölgenin ekonomik, sosyal, toplumsal yönden kalkınmasını amaçlamaktaysa da dolaylı yoldan Türkiye'nin ulusal kalkınmasına hizmet etmektedir.

Bölgesel kalkınma projesi olarak GAP, öncelikle, kırsal-tarımsal yapının dönüşümüne odaklanmaktadır. Büyük ölçekli sulama projeleri aracılığıyla tarımsal işletmeleri ve dolayısıyla tarımsal üretim biçim ve tekniklerini geliştirerek bölgede tarımsal faaliyetlerle uğraşan kesimin yaşam standardını yükseltmeyi amaçlamaktadır.

Nitekim GAP Master Planı'nın temel kalkınma stratejisi, bölgeyi tarıma dayalı ihracat bölgesi haline getirmektir. Bu çerçevede,

- Su ve arazi kaynaklarını gerek sulama, gerekse kentsel ve endüstriyel kullanım amaçları için geliştirmek ve yönetmek,
- Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek,
- Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini teşvik etmek,
- Yöre halkının ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak, nitelikli personeli bölgeye cezbetmek ve bölgede kalmasını temin etmek için sosyal hizmetleri ve kentsel altyapıyı iyileştirmek temel hedefler arasındadır.

Ulusal kalkınma hedeflerine de önemli ölçüde katkı sağlaması beklenen GAP, gelinen noktada bölgenin kalkınmasını gerçekleştirmede ne oranda başarılı olabilmıştır? Sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan, ülkenin diğer bölgeleriyle arasında varolagelen eşitsizliği giderebilmiş midir? Bölge illerinin eğitim, sağlık,

istihdam gibi toplumsal sorunlarının çözümünde mesafe katetmiş midir? Kuşkusuz bu sorulara doyurucu yanıtın verilebilmesi GAP kapsamında bulunan illerin sosyo-ekonomik göstergelerine bakmakla mümkündür. Ancak, bu çalışmanın sınırlılığı içinde, bölgenin üç büyük kentinin (Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa) istatistikî verileri baz alınacaktır. Bu kentlerin, son 20 yılda geçirdiği ekonomik ve sosyal dönüşümün sosyolojik tahlili bir bütün olarak bölgenin geçirmekte olduğu sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşüme de ışık tutacaktır.

3 GAP İLLERİNDE DEMOGRAFİK DEĞİŞME

GAP bölgesi illerinin demografik yapısının farklı araştırma projeleri çerçevesinde incelendiği görülmektedir. Bu noktada ilk göze çarpan kapsamlı araştırma, 1994 yılında ODTÜ Sosyoloji Bölümü, GAP araştırma ekibi tarafından gerçekleştirilen 'GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması'dır (bkz. Akşit, vd, 1994). Yanı sıra, bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısını sondajlayan akademik araştırmalar da bulunmaktadır. Türkiye Kalkınma Vakfı, Kırsal Kalkınma Koordinatörlüğü bünyesinde yapılan 'GAP Bölgesinde Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması' (1994) bu araştırmalar arasında yer alır.

2000 yılı Nüfus Sayımı'na göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 6.608.619 kişi yaşamaktadır. Bu toplam nüfusun % 9.6'nı oluşturmaktadır. Köy nüfusu 2.465.483, kent nüfusu 4.143.146'dır. Kent nüfusunun artışı % 2.5 iken, köy nüfusunun artışı % 1.8'dir (TÜİK, 2006: 41). Türkiye'de olduğu gibi bölgede kırsal nüfus kaybı genel anlamda tarımsal yapının içsel dinamiğiyle açıklanmakta ve göç olgusu da bu bağlamda ele alınmaktadır. Her ne kadar göçe neden olan faktörler ağırlıklı ve öncelikli olarak tarımsal yapıda meydana gelen çözümlenmeyle açıklanıyorsa da söz konusu yapıyı inşa eden üretim ilişkilerinin hangi koşullarda ve ne şekilde çözüldüğünün derinliğine analizi de bir kadar önem kazanmaktadır (bkz. Ecevit, 1996: 497-9)

Bölge illeri arasında Gaziantep hariç tutulursa, diğer illerin hepsinin göç verici duruma geldikleri görülmektedir. Fakat aynı zamanda bu iller, bölgenin diğer illerinden ve kırsal hinterlandından da yoğun göç almaktadır. GAP dışına göçler, ağırlıklı olarak üç büyük metropol (İstanbul, Ankara ve İzmir) ve Çukurova (Adana, Mersin ve Hatay) yönündedir. Bölge dışına en fazla göç veren iller ise Adıyaman, Siirt, Mardin, Şırnak gibi bölgenin görece en yoksul kentleridir.

GAP bölgesi kırsal ve küçük ölçekli kentlerden, bölgenin metropol kentlerine doğru son 10-15 yılda yoğun göçün yaşandığı söylenebilir. Büyük kentlere yönelik yoğun göçe rağmen bölge nüfusu görece olarak artma eğilimindedir. Bölgede, doğurganlık hızı Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Türkiye'de kadın başına doğurganlık oranı 1970'de % 5.3 iken, 1995 yılında % 2.7 ve 2000 yılında ise % 2.53'e düşmektedir. Bu oran, Güneydoğu Anadolu'da 2000 Nüfus Sayımı'na göre % 4.86'dır (DPT, 2003: 175). Kuşkusuz bu oranlar batıya doğru gidildiğinde düşme eğilimi göstermektedir. Örneğin söz konusu oranlar, Marmara Bölgesi'nde, % 1.91, Ege Bölgesi'nde ise, % 2.17'dir. Bebek

ölüm oranlarında, Türkiye genelinde gözlemlenen nispi iyileşmenin bölgede hâlâ yüksek olduğu dikkati çeken başka bir olgudur. 2000 Nüfus Sayımı'nda, Türkiye'de, bebek ölüm oranı binde 43 iken, bölgede binde 48.33'dür. Bu oranlar, Diyarbakır'da binde 57, Şanlıurfa'da binde 37, Adıyaman'da binde 42'dir. Bölgede ortalama hane halkı büyüklüğü (6.55) Türkiye kent ortalaması (4.5) dikkate alındığında oldukça yüksektir. İller bazında hane halkı büyüklüğü, Adıyaman'da % 6.3, Diyarbakır'da 6.8, Şanlıurfa'da, 6.9'dur (DİE, 2004). Bölgenin Türkiye ortalamasının üzerinde doğurganlık oranına ve hanehalkı büyüklüğüne sahip olması, bölgede yaşanagelen göçe ilişkin önemli mesajlar vermektedir. Göç yoluyla büyük kentlere eklenen nüfusun genç ve doğurganlık çağında bulunması, aşağıda analiz edileceği üzere, kentsel alanlarda çeşitli sorunların ortaya çıkmasına ve/veya varolan sorunların kronik bir hale gelmesine yol açmaktadır.

GAP bölgesinde, toplam nüfusun neredeyse üçte ikisi Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde yaşamaktadır. Bu illerin nüfusu son 15 yıllık periyotta hemen hemen iki misline çıkmıştır. Nüfus artış hızı, Gaziantep'te binde 24.05, Diyarbakır'da 21.87 ve Şanlıurfa'da 36.55'dir. 2000 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, kentleşme oranı % 62.69 iken, bu oran Gaziantep'te % 78.52, Diyarbakır'da % 62.69 ve Şanlıurfa'da 58.34'dür (DİE, 1994). Türkiye'de kentleşme oranı ise % 64.9'dır.

Tablo.1 İllerin Yıllara Göre Nüfus Artışı

Kent	1980	1990	2000
Gaziantep	808.697	1.140.594	1.285.249
Diyarbakır	778.150	1.094.996	1.362.708
Şanlıurfa	602.736	1.001.455	1.443.422

Kaynak: (DİE İl Göstergeleri 1980-2003)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 1999-2000 periyodunda, yıllık ortalama nüfus artış hızı binde 24.8 ile, Marmara Bölgesi'nden sonra nüfusu en hızlı artış gösteren bölge konumundadır. Türkiye'de olduğu gibi, hızlı nüfus artışı, kontrolsüz göç ve düzensiz kentleşme olgusu, bölgenin metropoliten kentlerinde ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara sebebiyet vermektedir. Nüfusu milyonu aşan bu kentler, yeni gelen göçmen nüfusu absorbe etmede önemli güçlükler yaşamaktadır. Düzensiz kentleşme olgusu, ilk bakışta bu kentlerin mekansal kompozisyonunu tehdit etmektedir. Yanı sıra, kentlerin yerleşik işgücü piyasasını, eğitim, sağlık, konut gibi alt yapı sistemleri üzerinde de baskı oluşturmaktadır. Göçün, arz-talep dengesini gözetemeyen büyüme politikalarıyla gerçekleşmemesi durumunda bu sorunların daha artacağı aşikardır.

Bölgede, Gaziantep-Diyarbakır ve Şanlıurfa aksı boyunca demografik bir hareketliliğin yaşandığı ve bunun daha sonra kuzeye Batman-Siirt hattında ve üçüncü aşamada da Mardin-Kızıltepe-Silopi hattında gelişme göstereceği beklenmektedir (bkz. Akşit vd, 1994). Bu hareketliliğin, söz konusu illerde, çarpık kentleşme olgusunu körükleyeceği, ilintili olarak, işsizlik, yoksulluk ve dışlanma süreçlerini arttıracığı beklenebilir.

4. GAP İLLERİNDE İSTİHDAMIN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

Genelde Türkiye nüfusunun, özelde de GAP kapsamında yer alan bölge illerinin nüfusunun yarısına yakın kısmı, kırsal kesimde yaşamaktadır. GAP bölgesinde, bu oranın daha da yüksek olduğu söylenebilir. Bölge, ağırlıklı olarak tarıma dayalı, ancak modern tarım teknolojilerinin yeterince gelişmediği bir özelliğe sahiptir. Tarımda yeterli gelişme sağlanamamasının bir nedeni de, bölgenin kurak iklime sahip olması ve tarımsal üretimin gereksinim duyduğu sulama imkanlarından yoksun olmasıdır.

Çalışan işgücünün önemli bir bölümünü tarım sektöründe istihdam etmek zorunda kalan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, pazara yönelik tarımsal üretime geçememenin güçlüklerini yaşamaktadır. Tüketime yönelik geleneksel tarım işletmeleri özelliği gösteren çoğu küçük aile işletmesi niteliğine sahip tarım sektörü, Türkiye’de, tarımda en iddiasız illerini bünyesinde barındırmakta ve Türkiye’nin tarımsal katma değer toplamındaki payı oldukça düşük kalmaktadır (Tatlidil, 1998: 14). Belki de bu nedenle, GAP’ın ilk ve ana hedefi, bölgenin toprak ve su potansiyelinin geliştirilmesi yoluyla tarımsal verimliliğin artırılması, pazara yönelik tarımsal ürünlerin üretilmesi, kırsal bölgelerdeki gelir düzeyinin yükseltilmesi yoluyla kırsal nüfusun dışarıya göç etme eğilimini minimuma düşürmesi oluşturmaktadır.

Bölgede, istihdamın sektörel dağılımına bakıldığında, ilk sırayı tarım iş kolunda çalışanlar (% 61.35) oluşturmaktadır. Sanayi iş kolunda çalışanların oranı % 7 iken, ticaret iş kolunda çalışanların oranı % 6.21 ve mali kurumlar iş kolunda çalışanların oranı ise % 1.17’dir. Ücretli çalışanların toplam istihdama oranı % 33.21, ücretli çalışan kadınların toplam istihdama oranı ise % 3.72’dir. GAP illeri baz alındığında tarım iş kolunda istihdam edilen nüfusun oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Şanlıurfa’da bu oran % 72.8 iken Diyarbakır’da % 63.9 ve Adıyaman’da % 73.6 olduğu görülmektedir. Sanayide istihdam edilen nüfusun söz konusu illerde sırasıyla Şanlıurfa’da % 3.5; Diyarbakır’da % 3.8 ve Adıyaman’da % 4.8’dir (DPT, 2003: 93).

Rakamlar, bölge’de tarımsal yapının ağırlığını görece koruduğu, sanayi iş kolunda istihdam edilen nüfusun toplam istihdam içindeki oranının çok düşük kaldığını işaretlemektedir. Bölgede, tek istisna kent Gaziantep’tir. Gaziantep’te sanayi iş kolunda istihdam edilenlerin oranı % 21’dir ki bu oranla Türkiye’de dördüncü sırada yer almaktadır. Örneğin bu oran, İstanbul’da, % 32, Bursa’da, % 28 ve Tekirdağ’da, % 26’dır. Gaziantep, sanayi yatırımlarının önemli bir kısmını bünyesinde topladığı için bölgede adeta çekim merkezi konumundadır. İmalat sanayi iş yeri sayısı, bölge toplamında 359 iken, Gaziantep’te 259’dur. 2000 yılında, imalat sanayi yıllık çalışanlar ortalama sayısı bölgede 31.576, Gaziantep’te 24.980’dir (DPT, 2003: 94). Bu bakımdan Gaziantep GAP’a en iyi entegre olmuş bir kent görünümündedir. Başta tekstil olmak üzere, gıda, kimya-plastik, metal-makine, otomotiv yan sanayi, inşaat yan sanayi, orman-ağaç ve kağıt, elektronik ve deri-işlenmiş deri sektörleriyle kent, rekabete dayalı küresel

ekonomiye entegrasyon sürecine girmiş ve Türkiye'nin ortadoğu pazarına açılan ihracat üssü konumundadır.

5. GAP İLLERİNDE İŞSİZLİĞİN BOYUTU

Türkiye'de, temel ekonomik problemlerin başında hiç kuşku yok ki, işsizlik gelmektedir. İşsizlik, hem birey hem de toplum üzerinde olumsuz sosyal sonuçlara yol açmaktadır. Türkiye'de, Avrupa Birliği (AB) ve OECD ülkeleri dikkate alındığında, işsizliğin bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. Çeşitli kurumların tuttuğu istatistiklerden işsizliğin boyutu kolaylıkla anlaşılabilir. Bu kurumların başında TÜİK istihdam ve işsizlik verileri gelmektedir. Zira, 22 Temmuz 2007 genel seçimlerinde politik partilerin ve aktörlerin "iş ve aş" sorununu öncelikli mesele olarak söylemlerinin merkezine yerleştirmeleri bu açıdan anlamlıdır. Avrupa Birliği'ne entegrasyon yolundaki Türkiye'de kronik işsizliğe ve işgücü piyasasındaki kırılganlığa "ilerleme raporları"nda da sürekli yer verilmektedir.

Türkiye'de, işsizlik yapısal bir özellik göstermektedir (bkz. Buğra, 2001; Yavan, 1997). Bir yandan hızlı nüfus artışı ve nüfusun vasıf-eğitim-istihdam kombinasyonundaki dengesizliği, diğer yandan ileri teknoloji kullanımının ve otomasyonun açığa çıkardığı işgücü fazlası ve istihdam yaratma potansiyeli yüksek olan sektörlerde yatırım için yeterli kaynak yaratılmaması, işsizliğin yapısal özellik göstermesinin başlıca nedenleridir (Çetin Güler, 2003: 41). Her ne kadar istihdamın sektörel yapısında yani tarım ve tarım dışı istihdamın hacminde kayda değer dönüşümler yaşansa da Türkiye'de işsizlik oranı ve toplam işsiz sayısında dikkate değer düşüş yaşanmamıştır. Ülkemizde toplam istihdam içinde kayıt dışı istihdamın yüksek olması da oranları etkilemektedir. TÜİK 2007 verilerine göre, ülkemizde 23,5 milyon insan istihdam edilmekte, bu sayının 11.4 milyonu kayıt dışı istihdam edilmektedir.

Türkiye, planlı kalkınma hamleleriyle hızlı bir büyüme sürecine girmiş olmakla birlikte, ekonomik büyümenin toplum kesitlerine yansımada ciddi sorunlar yaşamaktadır. Ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma arasında yaşanan paradoks kendisini çeşitli şekillerde ortaya koymaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve özelde GAP illerinde, ana faaliyet kolunun tarım olduğu görülmektedir. Bölgede, tarım iş kolunda çalışanların toplam istihdam içindeki oranı % 61.35'dir. Erkeklerin % 38'i ve kadınların % 40'ı bu iş kolunda faaliyet göstermektedir. Tarımda istihdamın en yüksek olduğu il Şanlıurfa, en düşük olduğu il ise Gaziantep'tir. Bölgede, işgücünün yarısından fazlasının istihdam edildiği tarım sektörü, genellikle küçük aile işletmesine dayanmaktadır. Tüketime yönelik üretim yerini pazara yönelik üretime bırakırken, elde edilen gelirin aile üyeleri arasında kolektif bölüşümü esastır.

Ekonomideki ağırlığına karşın tarım sektörü önemli sorunları bünyesinde barındırmaktadır. Toprak dağılımındaki eşitsizlik, toprak ve su kullanma tekniklerinin gelişmemiş olması, iklim ve yeryüzü şekillerinin zorluğu, modern

tarıma geçilememiş olması, eğitim seviyesinin düşüklüğü, üretimde planlamanın yetersiz oluşu bölgede tarım sektörünün belli başlı sorunlarıdır.

Kır-kent bağlamında, işsizlik oranları irdelendiğinde, tüm göstergeler, kentsel sektörde işsizlik oranlarının yüksek olduğunu göstermektedir. Ücretsiz aile işçiliğinin yaygın olduğu kırsal sektörde, 'gizli işsizliğin' önemli bir oran teşkil ettiği gözlenmektedir. Tarımsal istihdamın, toplam içinde çok büyük bir paya sahip olduğu ülkelerde, işsizlik oranları genellikle çok düşüktür. Özünde bu durum, tarım sektörünün başat bir sektör olduğu gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenebilen bir olgudur. Örneğin, Pakistan'da işsizlik oranı 1981-1993 arası % 4'ün altındadır. Brezilya'da 1990'lı yıllarda % 5 civarındadır. Tarımsal istihdamın % 70'in üzerinde paya sahip olduğu Afrika ülkelerinde ise işsizlik oranı % 1'in altındadır. (bkz. Gürsel & Ulusoy, 1999: 83). Elbette, oranların bu kadar düşük olması, bu ülkelerin işsizlik problemini çözdükleri anlamına gelmez. Bu durum, toprakla az ya da çok meşguliyeti olan hane ya da bireylerin, işsiz kategorisine alınmamasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de, kırsal işsizlik oranının düşük olmasını bu çerçevede ele almak mümkündür. Nitekim, güncel istatistiki veriler bu savı doğrulamaktadır. Örneğin, TÜİK verilerinde, Türkiye'de kentsel işsizlik oranı % 12.7 iken, kırdaki bu oran % 4'e düşmektedir. Cinsiyet açısından ele alındığında, kentsel sektörde erkek işgücünün işsizlik oranı % 11.7 iken, kırdaki bu oran % 8.5; kentsel sektörde kadın işgücünün oranı % 17, kırdaki % 5.1'e düşmektedir. Kentsel işsizlik, GAP illerinde de oldukça yüksek düzeydedir. 2000 Nüfus Sayımı'na göre Diyarbakır'da kentsel işsizlik oranı, % 14.2'dir. Bu oran, bölgenin gelişmiş sanayi kenti olan Gaziantep'te % 11.4 ve Şanlıurfa'da % 14.5'dir. Bölgenin nispeten yoksul kuzey kentlerine doğru gidildiğinde, işsizlik oranlarının çok daha da büyük boyutlara ulaştığı görülmektedir. Örneğin Batman'da, bu oran, % 17.4'dir (TÜİK, 2006). Bölgenin kısa ve uzun dönemdeki en önemli sorunu ağırlığı giderek artan işsizlik olgusu oluşturmaktadır.

Kentleşme sürecine paralel olarak, kadın işgücünün çalışma yaşamının dışına itildiği görülmektedir. Tarım sektöründen kopan kadının, tarım dışı sektörde istihdam edilmesi fevkalâde zorlaşmaktadır. Bu durumun, çeşitli nedenleri bulunmaktadır. "Kadının okullaşma düzeyinin düşük olması, hizmet öncesi ve hizmet içi mesleki kurslarda yer almaması, iş pazarında emeğini sunacak niteliğe sahip olmasını engellemektedir. Diğer bir engel ise, kültürel değerler içinde kadının çalışma yaşamına kent ortamındaki yaklaşımdır" (Tatlidil, 1994). Kentin formal iş piyasasına entegre olamayan kadın işgücü, doğal olarak enformal ya da kentsel geçimlik sektöre yönelmektedir. Marjinal sektör olarak da bilinen bu sektörün temel özelliği, işlerin geçici, güvencesiz ve düzensiz olmasıdır. Kadın ve çocuk emeğinin yoğun kullanıldığı bu sektör, metropoliten kentlerde ağırlığını ve etkinliğini korumaktadır.

GAP illerinde, işsizlik sorununun artışında birincil neden, nüfus artışından doğan işgücü arzı ile toplumda yaratılan iktisadi faaliyet hacminin ortaya çıkardığı işgücü talebi arasındaki dengesizliktir. Hızlı nüfus artışı, genç nüfus (15-24)

diliminde yer alanların, işgücüne katılım oranını arttırmaktadır. Örneğin, 2000 yılı Nüfus Sayımı'na göre, GAP Bölgesi'nde, 15-24 yaş arasındaki genç nüfus oranı % 23'dür. Bu oran, bölgenin oldukça genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Tarım sektöründe nispeten eritilen genç nüfusun, tarım dışı sektörde istihdamı zorlaşmaktadır. Nitekim genç işsizliği, sadece bölgenin değil, Türkiye'nin de önde gelen ekonomik sorunudur.

İşgücü katılım oranı ile eğitim düzeyi arasında pozitif bağıntı bulunmaktadır. Globalleşen dünyada, değişen koşullara uyum sağlayabilecek bilgi ve beceriye sahip insan kaynağına duyulan ihtiyaç hızla artmaktadır. Piyasanın gereksinim duyduğu mesleki ve teknik kalifikasyon, tarım dışı sektör veya formal sektörde istihdamın ön koşulu haline gelmektedir. Eğitim ve özelden de kentsel iş piyasasının ihtiyaçlarını gözetilen nitelikli bir eğitimin önemi giderek ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, işgücünün piyasa ve kamunun ihtiyaçları doğrultusunda planlanması ve sürekli olarak niteliğinin yükseltilmesi bir zorunluluk haline gelmektedir.

Türkiye'de olduğu gibi, GAP bölgesinde, kentsel sektörde dikkati çeken unsur, kalifiye işgücü açığı ile vasıfsız işgücü fazlasının bir arada bulunmasıdır. Bilindiği gibi, vasıfsız işgücünün eğitim düzeyi oldukça düşüktür. İş pazarında gelişen teknolojiye uyum sağlayacak eğitimden yoksunluk, istihdam artışını engellemektedir. Nitekim, kentsel alanlarda, işsizlikten en çok etkilenen grubun ilkökul mezunlarının oluşturduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla, okuma-yazma bilmeyenler ve okur-yazar olmakla birlikte, okul sistemi içinde bulunmayanlar takip etmektedir.

İl göstergeleri (DİE, 2004) incelendiğinde, GAP bölgesinde, okuryazarlık oranının hâlâ çok düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. Örneğin, iller bazında okuryazarlık oranı, Diyarbakır'da, % 69, Şanlıurfa ve Adıyaman'da, % 67, Şırnak'da, % 65'dir. Okuma-yazma oranlarının dünya ortalamasının % 78.8 olduğu dikkate alındığında, bölgede okuma-yazma oranları oldukça düşük kalmaktadır. Okur yazar kadın nüfusunun, toplam kadın nüfusa oranı çok daha düşük düzeydedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde söz konusu oran, % 60 iken, Diyarbakır'da bu oran % 55, Şanlıurfa'da, % 52'ye düşmektedir.

'Okur-yazarlık' ve 'okullaşma' oranı UNDP tarafından her yıl yayınlanan dünya beşeri kalkınma raporunda eğitim indeksinin temel kriterlerinden birisini oluşturmaktadır. Bölge illeri eğitim setörünün, diğer iller dikkate alındığında, yeterince gelişmediği görülmektedir. Bir başka ifadeyle, Türkiye'de bölgelerarası eğitim sektörü gelişmişlik farkının devam ettiği söylenebilir. GAP kapsamında bulunan Diyarbakır, Şanlıurfa, Batman, Şırnak gibi bölge illerinin, Türkiye eğitim sektörü gelişmişlik skalasında son sıralarda bulunması dikkat çekmektedir (DPT, 2003: 129). Bu sıralama, bölgenin diğer sosyo-ekonomik gelişme göstergeleriyle de örtüşmektedir. Bölgede eğitim alanında gözlenen olumsuz tablo büyük kentlerin varoşlarında ise daha vahim bir hal almaktadır. Eğitim sektörünün gelişkin olmaması, okullaşma oranlarını olumsuz yönde etkilediği

gibi insan kaynağı ve beşeri sermayenin düşük düzeyde kalmasını da pekiştirmektedir.

Bölge illerinde kronik bir hal alan işsizlik, başta yoksulluk olmak üzere, sağlık, eğitim, konut, suç vb bir dizi toplumsal soruna kaynaklık teşkil etmektedir. GAP odaklı yapılan bilimsel araştırmalar söz konusu sorunların bölge illerinde dramatik artış gösterdiğine işaret etmektedir. Bölge illeri, gelir, istihdam ve refah açısından Türkiye ortalamasının bir hayli altında kalmaktadır. “Türkiye’de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk” konulu araştırmada coğrafi bölge ayrımına göre yoksulluk riskinin en fazla olduğu bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesi’dir (TÜSİAD, 2000). Bu bölgedeki bireylerin % 34.5’i görece yoksulluk çizgisinin altında bulunmaktadır.

Tablo 2: Bölgelere Göre Yoksulluk Oranları

BÖLGE	Yoksulluk Oranı (%)
Marmara	7.5
Ege	8.1
Akdeniz	16.2
Karadeniz	14.4
İç Anadolu	11
Doğu Anadolu	13
G.Doğu Anadolu	34.5

Yoksulluk, “toplam gelirin yaşamı sürdürebilmek için gerekli olan minimum ihtiyaçları karşılayamaması durumu” olarak tanımlanırsa GAP bölgesinde yaşayan hanelerin üçte birinden fazlasının yoksulluk sınırının altında yaşadığı söylenebilir. İşsizlik, eğitim ve gelir düzeyinin düşük olması, çok çocukluluk bu hanelerin ortak özelliklerinden bazılarıdır.

Yoksulluğun ölçülmesi ve sınırlarının belirlenmesi elbette güçtür. Çünkü, yoksulluğun kapsamı ülke, dönem, bölge ölçeğinde değişkenlik göstermektedir. Ulusal ve uluslararası düzeyde yoksulluğu ölçen çeşitli yöntemler mevcuttur. Günümüze gelinceye dek, ülkelerin ‘mutlak yoksulluk’ çizgilerini belirlemek için çok sayıda araştırma yapılmıştır. Dünya Bankası, OECD, ILO gibi uluslararası kuruluşlar çeşitli kriterleri baz alarak, dünyada yoksulluğun sınırını/çizgisini saptamaktadır. Örneğin uluslararası sermaye kuruluşu olan Dünya Bankası, yoksulluk çizgisi olarak bir kişinin günde bir dolar kazanmasını esas almaktadır. Dünya Bankası’na göre, günde 1 doların (ayda 12 dolar, yılda 365 dolar) altında gelir elde edenler, mutlak anlamda yoksul sayılmaktadır. Banka’nın en son verilerine göre, Türkiye’de günde 1 doların altında geliri olan yani mutlak yoksul nüfusun toplam nüfusa oranı % 4.8’dir. Bu oran Rusya’da % 2’den az, Arjantin’de %3.3’dir. Günde 2 doların altında geliri olan nüfusun toplam nüfusa oranı ise % 24.7 iken bu oran Polonya’da % 2’den azdır. Dünya Kalkınma Raporu’na göre, küresel yoksulluk, gelir dağılımındaki dengesizlik uluslararası düzeni ve barışı tehdit eder hale gelmektedir. Banka, Türkiye’de uluslararası yoksulluk sınırı altında yaşayanların toplam nüfusa oranının % 18’e ulaştığına işaret etmektedir (World Bank, 2006).

Küresel yoksulluk günümüzde sadece kuzey-güney ölçeğinde görülmemekte, aynı zamanda bir ülkede kimi kesimlerin aşırı zenginleşmesi kimilerinin de aşırı yoksullaşması şeklinde de tezahür edebilmektedir. Örneğin Tablo. 3'de de görüleceği gibi ülkemizde yoksulluk, bölge ölçeğinde eşitsiz dağılım sergilemektedir. Gelirin kişi ve bölgeler arasındaki dağılımında da benzeri eşitsizliği görmek mümkündür. GAP bölgesi illerinde, toprak mülkiyetindeki dengesizlik, tarım reformunun yapılamaması, modern tarıma geçilememiş olması, bölgede bir yanda feodal yapının muhafaza edilmesine diğer yandan ise kırsal yoksulluğun artışına neden olmaktadır. Yanı sıra, büyük kentlerde de yeni yoksul bir tabakanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tabakanın ağırlığı son 15 yıl zarfında bölgede yaşanan güvenlik sorunu nedeniyle daha da artmıştır. Yapılan araştırmalarda ve il göstergelerinde, bölgenin yoğun göç alan illerinin varoşlarında hane halkı gelirinin çok düşük olduğu ve göç sonrası hanehalkının ekonomik durumunda herhangi bir iyileşmenin görülmediği saptanmıştır (bkz. DİE, 2004; Can, 2001)

İşsizlik, yoksulluk ve eğitim göstergeleri ülke ortalamasının altında seyreden bölge illerinin sağlık göstergeleri de en alt düzeydedir. Bölgede on bin kişiye düşen hekim sayısı, 5.49, diş hekimi sayısı, 0.52, hastane yatağı sayısı, 13.26'dır. Örneğin 2000 nüfus sayımında illere göre doktor başına kişi sayısı Diyarbakır'da 1.424, Şanlıurfa'da, 2.336, Şırnak'da, 2872 gibi oldukça yüksek bir değere sahiptir. Türkiye'de ise kişi başına düşen doktor sayısı 764'dür (DPT, 2003). Bölge illerinde yaşayan bireyler sağlık ve sosyal güvence konusunda önemli güçlükler yaşamaktadır. Bu güçlüklerin başında sigortalılık durumu gelmektedir. Bölge illerinde sigorta kapsamında bulunan bireylerin oranının düşük olması dikkat çekmektedir.

6. SONUÇ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin gelir düzeyi ve yaşam standardını yükselterek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal kalkınma yoluyla toplumsal gönenci sağlamak gibi hedeflere sahip olan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bölgesel kalkınma projesidir. Temel stratejisi, sürdürülebilir beşeri kalkınma anlayışı içinde bölgenin ekonomik ve sosyal yapısının dönüştürülmesinin sağlanmasıdır (bknz. Atauz, 1996; Özer, 1990;)

Nitekim, bölge kalkınmasının çerçevesini çizen GAP Master Planı, özellikle su ve toprak kaynaklarının gelişmesini mali ve teknik kapasiteleri de dikkate alarak bir takvime bağlamış, bu değişimin ekonomik ve sosyal sektörlerde uyuracağı gelişmeyi, yaratacağı istihdamı, bunun getireceği nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kentler ve kır itibarıyla muhtemel dağılımını sağlamış, eğitim ve sağlık hizmetleriyle konut ve kentsel altyapı ihtiyaçlarını makro düzeyde belirlemiş ve yıllara göre finansman ihtiyacını ortaya koymuştur (GAP Master Planı).

GAP, kuşkusuz bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel yönden gelişmesine önemli katkılarda bulunmaktadır. Özellikle küresel iklim değişikliklerinin ve

kuraklığın hergeçen gün kendini daha yoğun bir biçimde hissettirdiği günümüzde, GAP'ın özellikle tarım ve enerji sektöründe bölge ve ülke ekonomisine sağladığı ekonomik katkı yadsınmaz bir gerçektir. GAP sulama projelerinin tamamlanmasıyla 1.7 milyon hektar alanın sulamaya açılması hedeflenmektedir ki bu yörenin tarım ağırlıklı yapısı göz önüne alındığında hayati bir önem taşımaktadır. Tarım yörenin lokomotif sektörüdür. Bölge sanayinin gelişimi, girişimci sınıfın desteklenmesi, ulaşım ve alt yapının geliştirilmesi yönünde yürütülen projelerin önemi büyüktür.

GAP kapsamında ve sürdürülebilir insani kalkınma ilkeleri çerçevesinde bölgede insan kaynağının geliştirilmesi, kalkınmada eşitlik ve hakkaniyetin sağlanması, demokratik bir toplumun yaratılması yönünde de bir dizi sosyal proje yürütülmektedir. Nitekim, 1994 yılından itibaren de GAP Sosyal Eylem Programı devreye girmiştir. Bu program ile bölgenin sosyo-kültürel dokusunu anlamaya, dezavantajlı ya da kırılgan grupların (kadınlar, yoksullar, engelliler, yaşlılar, sokak çocukları vb.) sorun ve beklentilerini belirlemeye yönelik bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Özellikle Avrupa Birliği, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarca finanse edilen projeler, araştırmalar ve programlar bilhassa bölge metropollerinde sosyal, ekonomik ve kültürel yapı üzerinde pozitif etkiye yol açmaktadır.

Her ne kadar GAP bünyesinde yürütülmekte olan çalışmalar, bölgenin topyekün kalkınmasına katkıda bulunuyorsa da, mevcut göstergeler bölge illerinin hala ciddi ekonomik ve sosyal sorunlara sahip olduğunu göstermektedir. İşsizlik, yoksulluk, eğitim, sağlık gelir ve mülkiyet dağılımı açısından diğer bölgelerle arasında ciddi eşitsizliklerin devam ettiği görülmektedir. Bölgede, kırsal kesimde ve büyük kent varoşlarında işsizlik ve yoksulluk göstergeleri Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır. Özellikle bölgenin yoğun göç alan büyük kentlerinin varoşları, adeta 'kent içi sefalet alanları'na dönüşmüş durumdadır. Varoşlarda yaşayan bu yeni yoksul tabaka kentin ekonomik, toplumsal ve kültürel hayatına katılamamaktadır.

Varoş ya da gecekondu bölgelerinde yaşayanların, güvencesi olmayan, geliri düşük ve düzensiz olan enformel sektörde istihdam edilmesi, kadının çeşitli faktörler nedeniyle çalışma yaşamına katılamayışı, mevsimsel istihdamda yaşanan dalgalanma, artan oranda çocuk emeğinden yararlanma, sermayeye erişimde yaşanan güçlük, eğitimsel donanımın yetersizliği yoksulluğun temel nedenleri arasındadır.

Yoksulluk kuşkusuz söz konusu kesimin sağlık, eğitim, konut gibi birincil seviyedeki hizmetlere ulaşımını güçleştirmektedir. Araştırmalar, bu bölgede yaşayan hanelerin çok büyük bir kısmının sağlık güvencesinin ve emeklilik imkanlarının bulunmadığını göstermektedir (Dağ vd., 1998). Eğitim hizmetlerine ulaşmada da yoksulluk tetikleyici bir faktör konumundadır. Okul masraflarının yüksek oluşu, sınıf mevcutlarının yüksek oluşu, hanelerin kalabalık oluşu ve evde çalışma ortamının olumsuz niteliği, kız çocuklarının ev işlerinde, erkek çocuklarının sokakta ya da atölyede çalıştırılması söz konusu faktörlerden

başlıcalarıdır. Bu durum yoksulluk-eğitimsizlik-yoksulluk sarmalını pekiştirdiği oranda içinden çıkılması güç bir toplumsal sorun haline gelmektedir.

KAYNAKÇA

(www.gap.gov.tr/Turkish/Frames/fr1.html), 06-05-2006

Akşit, B. ve diğerleri (1994): GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması. TC. büyük Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Atauz, S. (1996): 'GAP İllerinde Kentsel, Toplumsal ve Kültürel Dönüşüm', 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler, İnsan, Toplum ve Bilim, Der. Kuvvet Lordoğlu, Kavram Yayınları. 335-350.

Buğra, A. (2001): 'Kriz Karşısında Türkiye'nin Geleneksel Refah Rejimi', Toplum ve Bilim, Sayı. 89, 22-31.

Can, K. (2001): 'Şanlıurfa'da Yoksulluk Manzaraları', Toplum ve Bilim, Sayı. 89, 205-218.

Çetin Güler, E. (2003): Değişen Bilgi ve Teknolojinin İnsan Kaynağı Üzerine Etkileri: Dış Ticaret Yapan Şirketler Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, E.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dağ, R., Göktürk, A. ve Türksoy, H.C. (ed) (1998). Bölgeiçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması (2. Genişletilmiş Basım), TMMOB, Ankara.

Diamond, J. (2006): Tüfek, Mikrop ve Çelik. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

DİE, (2004): İl Göstergeleri 1980-2003. Yayın no: 2902, Ankara.

Doğanay, F. (1994): Sosyal ve Kültürel Dönüşme Sürecinde Harran Ovası ve GAP Uygulaması. DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

DPT (2003): İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması. Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Yayın no. 2671, Ankara.

Ecevit, Y (1996): 'Kalkınma Projelerinin Bir Sonucu Olarak Göç: Boyabat Barajı Örneği', II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç, Sosyoloji Derneği Yayını. 72-80.

Ecevit, M (1996): 'İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri', II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç, Sosyoloji Derneği Yayını. 493-501.

GAP Master Plan (1990): Nihai Rapor.

Gökçe, B. & Şahinöz A. & Saltık, A. & Doğanay, S. & Tunç, T. & Ozansoy, C. (2006): Suyun Öteki Yüzü, GAP Bölgesi Baraj Göl Aynasında Kalacak Yörelere İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları Araştırması, Haziran 1994, Sosyoloji Derneği Yayınları.

Gürsel, S. & Ulusoy, V. (1999): Türkiye’de İşsizlik ve İstihdam. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/IW3P/IB/2002/02/16/000094946_0202020411335/additional/310436360_20050007015459.pdf 20.9.2007

İpekyüz, N. ve diğerleri, (2001): GAP Bölge Kalkınma Planı Sağlık Sektörü Raporu. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Keyder, Ç. (1993). ‘Ulusal Kalkınmacılığın İflası’, Metis Yayınları’, İstanbul.

Kır, İ. (1994). “Harran Kasabası’ndaki Hanehalkı Başkanlarının GAP’la İlgili Görüş ve Beklentileri”, Dünya’da ve Türkiye’de Güncel Sosyolojik Gelişmeler, I. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Sosyoloji Derneği Yayınları, 745-767.

Özer, A. (1990): Güneydoğu Anadolu ve GAP Gerçeği, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlar, Ankara: Damar Yayınları.

Saltık ve ark, (1994): Gap Bölgesi’nde, Kadının Statüsü ve Kalkınma Sürecine Entegrasyonu Araştırması, Türkiye Kalkınma Vakfı, TC. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Tatlidil, E. (1994): “Kentleşme Sürecinde Kadın ve Çalışma Yaşamı”, Kadının Çalışma Yaşamı Sempozyumu, 18-19 Kasım 1993, İzmir.

Tatlidil, E. (1997): “Bölgesel Kalkınmada İnsan Kaynağı Faktörü”, Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu, (Düz: Van Valiliği ve Yüzüncüyıl Üniversitesi), Van.

Tatlidil, E. (1998): ‘Globalleşme Sürecinde İnsan Kaynaklarının Değişimi: Türkiye Örneği’, Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Firmalar ve Yükselen Ekonomiler Sempozyumu, İzmir.

TÜİK (2006): Ekonomik Göstergeler. Yayın no:3007, Ankara.

TÜİK (2006): Türkiye İstatistik Yıllığı. Yayın no: 3009, Ankara.

Yavan, Z. A. (1997): Türkiye’de İşsizlik: Yapısal ve Yapısal Olmayan Özellikleri, TÜSİAD Tartışma Dizisi-1, İstanbul.